

ΜΗΠΩΣ ΑΙΣΧΥΛΟΣ;

ABSTRACT: This article aims to demonstrate that there is a strong probability for the Prologue spoken by the Virgin Mother in the play *Christus Patiens*, a tragic cento attributed to Gregory of Nazianzu, to include elements — words, expressions or even verses — borrowed from the *Prometheus Unbound* by Aeschylus. This Prologue follows closely the reasoning, syntax and expressive means of the opening words spoken by the Nurse in Euripides' *Medea*; nevertheless, it includes a sequence of verses (17-31), whose tragic models have not been identified yet. A close examination of its meaning and language reveals a number of elements that would suit the first speech of Gaia, visiting her son Prometheus on the day of his forthcoming liberation, better than they do fit Virgin Mary's anxious words spoken in view of Christ's approaching sufferings.

1

Ο ΠΟΙΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙ *κέντρωνα*, συμπίλημα συνθεμένο μακάρι αποκλειστικά από αυτούσια ή παραλλαγμένα παραθέματα — λέξεις, εκφράσεις, ημιστίχια, στίχους — που προέρχονται από ένα ή περισσότερα αναγνωρισμένα πρότυπα,¹ φυσικό είναι στο ξεκίνημα να επιδείξει τη μαστοριά του αναζητώντας, προσαρμόζοντας και ενσωματώνοντας στο έργο του όσο μπορέσει περισσότερα δάνεια στοιχεία. Το ίδιο θα προσπάθησε και ο συγγραφέας του *Χριστού Πάσχοντα*, που είχε στα Προλεγόμενα υποσχεθεί στο μαθητή-αναγνώστη να του περιγράψει τα θεία πάθη *κατ' Εὐριπίδην*.²

* Ευχαριστώ τους καθηγητές Θ. Κ. Στεφανόπουλο και Σ. Τσιτσιρίδη για τη δυνατότητα που μου έδωσαν να παρουσιάσω την πρότασή μου στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πατρών και για τις γόνιμες παρατηρήσεις τους. Ακόμα, ευχαριστώ την καθηγήτρια Μ. Μάντζιου για το ερευνητικό υλικό που έθεσε υπόψη μου.

1. *Κέντρων*, ὁ ἐκ πολλῶν συνερραμμένος. Ἐπεὶ τοιαῦτα τοῖς ὑποζυγίοις συρράπτοντες καλοῦσι κέντρωνας· ὡσαύτως καὶ λόγους ἐκ διαφόρων συνειλεγμένους καὶ ἓνα σκοπὸν ἀπαρτίζοντας, οἳ εἰσι τὰ Ὀμηρόκεντρα (Ευστάθιος).
2. Χρησιμοποιούμε την έκδοση του A. Tuilier, *Grégoire de Nazianze, La passion du Christ*, (Sources Chrétiennes 149) Paris 1969.

Πραγματικά, στον Πρόλογο που εκφωνεί η Θεοτόκος, οι πρώτοι τριάντα οκτώ στίχοι ακολουθούν σε γενικές γραμμές τη συλλογιστική, τη σύνταξη, συχνά και το λεκτικό από τα προλογικά λόγια της Τροφού στην τραγωδία *Μήδεια* του Ευριπίδη. Δε γίνεται ωστόσο να μην προσέξουμε ότι η 'παράλληλη' ροή των δύο Προλόγων παραλλάζει μία φορά στους στίχους 9-13, και άλλη μία στους 17-31, όπου η λογική πορεία και η σύνταξη συμβαδίζουν, αλλά τα εκφραστικά παραθέματα, αν και όπου υπάρχουν, δεν προέρχονται ούτε από τη *Μήδεια* ή άλλο έργο του Ευριπίδη, ούτε από την *Αλεξάνδρα* του Λυκόφρονα, ούτε από τις τραγωδίες του Αισχύλου, έργα που και από αυτά ο συγγραφέας του Χριστού αντλεί, όχι σπάνια, το υλικό του.

Στην περίπτωση των στ. 9-13, περιγράφοντας την έξωση των πρωτοπλάστων, ο ποιητής ακολουθεί τη διήγηση του τρίτου κεφαλαίου της *Γενέσεως*, και φυσικό είναι να δυσκολεύεται να εντοπίσει τραγικά αντίστοιχα. Έτσι, προχωρεί στη σύνθεση ενός αμήχανου κειμένου, όπου οι περισσότερες λέξεις είναι φανερό ότι προτιμήθηκαν για την κοινή και συνηθισμένη χρήση τους σε θρησκευτικά κείμενα περισσότερο παρά για τις όποιες ποιητικές τους περγαμηνες.³ Με τους στ. 14-15 η παραλληλία με τα λόγια της Τροφού αποκαθίσταται, και βέβαια κανέναν δεν ενοχλεί ότι ο στ. 15 μένει ξεκάρφωτος, καθώς είναι φανερό ότι παραλλάζει τον θεϊκό λόγο *ἐν λύπαις τέξῃ τέκνα*.⁴

Ανεξήγητη μένει η μεγάλη απόκλιση των στ. 17-31, όπου δύο μόνο έχουν διαπιστωθεί εκφραστικές αντιστοιχίες. Ανήκουν στην Παναγία, που μαθαίνει ότι ο θεϊκός γιος της, αυτός που έσωσε την ανθρωπότητα από την καταστροφή, *ἐλκεται κρίσει και τρέμει με τη σκέψη να τον ιδεί καθυβρισμένον*. Πώς δεν μπόρεσε ο συγγραφέας να βρεί τραγικά παράλληλα, ν' αντλήσει υλικό για το συμπίλημά του; Το κοσμοσωτήριο πάθος του Χριστού δεν του θύμισε την παρόμοια δοκιμασία του Προμηθέα;

Παρ' όλες τις ουσιαστικές διαφορές τους, θυμίζουμε, Χριστός και Προμηθέας συνδέουν στενά την αρχαία ελληνική με τη χριστιανική θρησκεία. *Φιλάνθρωποι* και οι δύο, κατέβηκαν στη γη για τη σωτηρία των ανθρώπων, θεληματικά, αν και γνώριζαν ότι θα βασανιστούν σκληρά, σωματικά, σχεδόν με τον ίδιο τρόπο. Αναζητώντας τραγικά παράλληλα, ο συγγραφέας του Χριστού φυσικό ήταν να εκμεταλλευτεί τη συνάφεια

3. Δεν είναι σύμπτωση πως το ρήμα *κατακρίνομαι*, τα ουσιαστικά *λειμών* και *λύμη*, η μετοχή *συμφέρων* και το επίθετο *πανόλβιος* απαντούν αθρόα στα έργα των πρώιμων χριστιανών συγγραφέων, στα Πρακτικά των Συνόδων κ.τ.ό.

4. *Γένεσ.* 3, 16. Το *λύπαις* έχει μεταφερθεί αυτούσιο, όπως και το *ιδρωῖτι* του στ. 14, που στη Γραφή αφορά τον Αδάμ: *ἐν ιδρωῖτι τοῦ προσώπου σου φάγη τὸν ἄρτον σου* (19).

των δύο θεϊκών προσώπων, ανατρέχοντας στον *Προμηθέα δεσμώτη* του Αισχύλου — και το έκανε. Πρώτος ο J. G. Brambs (1885) και στη συνέχεια ο A. Tuilier, σημειώνουν οκτώ στίχους του *Προμηθέα δεσμώτη*, που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή δέκα στίχων του Χριστού πάσχοντα. Σημαδιακή ανάμεσά τους η επανάληψη από τη Θεοτόκο των στίχων 613κ. και 620 που απευθύνει η Ιώ στον Προμηθέα:

Ὡ κοινὸν ὠφέλημα θνητοῖσιν φανείς,
 τλήμων Προμηθεῦ, τοῦ δίκην πάσχεις τάδε ;

 ποιῶς δὲ ποίων ἀμπλακημάτων τίνεις ;

πβ. Χριστός 700-703:

Ὡ κοινὸν ὠφέλημα θνητοῖσιν φανείς,
 τέκνον ποθεινόν, τοῦ δίκην πάσχεις τάδε ;
 ποιῶς δὲ ποίων ἀμπλακημάτων τίνεις ;⁵

2

Το ερώτημα, ποια από τα έργα της ελληνικής αρχαιότητας ήταν ακόμα διαθέσιμα — και ως τότε — στις ιδιωτικές και δημόσιες βιβλιοθήκες της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής εποχής, μένει αναπάντητο· και δεν είναι εύκολο ούτε να επιβεβαιώσουμε ούτε να αποκλείσουμε ότι ο συγγραφέας του Χριστού μπορούσε στα χρόνια του να μελετήσει όχι μόνο τον *Προμηθέα δεσμώτη*, που είχε ενταχθεί στην επτάδα των σχολικών αναγνωσμάτων, αλλά και ολόκληρη την τριλογία *Προμήθεια*. Σωστά, πιστεύουμε, κιόλας το 1886, ο μελετητής του Ευριπίδη N. Wecklein, κρίνοντας την έκδοση του Brambs, έγραψε ότι “[...] πιεστικό παρουσιάζεται το ερώτημα αν, εκτός από το δίχως χάσματα χειρόγραφο των *Βακχών*, ο συγγραφέας του Χριστού είχε μπροστά του και άλλα άγνωστά μας τραγικά έργα. Η απάντησή μου είναι καταφατική. Στον Χριστό απαντούν διάφοροι μορφολογικά τέλειοι στίχοι, και σκέψεις, που δε δείχνουν να έχουν παραχθεί σε βυζαντινό έδαφος.”⁶

5. Τα σημεία επαφής του Χριστού πάσχοντα με τον *Προμηθέα δεσμώτη* μελετά και ερμηνεύει από θρησκευολογική άποψη η A.M. Comsa, “Le Prométhée enchainé et le Christus Patiens”, *Kentron* 13 (1997) 133-138.

6. *BPhW* 6 (1866) 425. Ο Wecklein και ο Brambs, όπως και αρκετοί ως σήμερα φι-

Ο Χριστός πάσχων είναι, πιστεύουμε, εξαιρετικά πιθανό, όχι όμως και απαραίτητο να αποτελεί έργο του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, όπως με τόση θέρμη υποστήριξε στην έκδοσή του ο Tuilier.⁷ όμως ο εκδότης έχει οπωσδήποτε δίκιο, όταν υποστηρίζει ότι το έργο πρέπει να χρονολογηθεί με βάση το λογοτεχνικό είδος του κέντρωνα, που άκμασε από τον 2ο ως τον 5ο χριστιανικό αιώνα.⁸ Τότε ήταν, προσθέτουμε, που οι λόγιοι ποιητές είχαν και καιρό και βιβλιοθήκες και γνώση και υπομονή και επιθυμία να επιδείξουν την αρχαϊστική τους μαεστρία.⁹ Το αναγνωστικό τους κοινό περιοριζόταν στους σύντεχνούς τους και σε έναν περιορισμένο κύκλο μορφωμένων, που ήταν σε θέση αν όχι και να απολαύσουν, οπωσδήποτε να εκτιμήσουν και να θαυμάσουν τα περίτεχνα έργα τους.

3

Για να ελέγξουμε αν είναι βάσιμη η υποψία ότι ο συγγραφέας του Χριστού άντλησε υλικό και από τον Προμηθέα λυόμενο, άλλο δεν μπορούμε παρά να μελετήσουμε το κείμενο επισημαίνοντας στοιχεία που με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο συνδέονται με τον Αισχύλο και την Προμήθεια. Παράλληλα, χρήσιμες θα μας φανούν και μερικές λεκτικές και νοηματικές αδεξιότητες (*loci rudimentales*), δάνεια στοιχεία που φυσικό είναι να μην ταιριάζουν απόλυτα στο νέο τους περιβάλλον.

- 1 *Εἴθ' ὄφελ' ἐν λειμῶνι μηδ' ἔρπειν ὄφεις* (πβ. *Μήδ.* 1)
μηδ' ἐν νάπαισι τοῦδ' ὑφεδρεῦειν δράκων (πβ. *Μήδ.* 3)
ἀγκυλομήτης· οὐ γὰρ ἂν πλευρᾶς φύμα (πβ. *Μήδ.* 6)
μήτηρ γένους δύστηνος ἥπατημένη,
- 5 *τόλμημα τολμᾶν παντότολμον ἀνέτλη,* (πβ. *Εκάβ.* 1123)
ἔρονος ἔρωτι θυμὸν ἐκπεπληγμένη (πβ. *Μήδ.* 8)

λόλογοι, χρονολογούν τον Χριστό πάσχοντα σε προχωρημένα βυζαντινά χρόνια. Οι πιθανότητες ο συγγραφέας να έχει αξιοποιήσει και άγνωστά μας τραγικά κείμενα πολλαπλασιάζονται όταν το έργο, όπως πιστεύουμε, ανήκει στους τελευταίους ελληνορωμαϊκούς αιώνες.

7. Πβ. A. Tuilier, "À propos d' un ouvrage récent", *REG* 110 (1997) 632-647.
8. Βλ. A. Tuilier, "La datation et l' attribution du Χριστός πάσχων, et l' art du centon", *Actes du VI Congrès international d' études Byzantines*, Paris 1948, I 403-409.
9. Πρόκειται για αιώνες, όπου στην πεζογραφία κυριαρχούσε ο αττικισμός, όπου στην ποίηση ποιητές όπως ο Κόιντος ο Σμυρναίος, ο Τριφιόδωρος, ο Νόννος, ο Κόλλουθος και οι δυο Οππιανοί συνθέσαν μεγαλόπνοα επικά έργα σε μέτρο και γλώσσα ομηρική!

- θεώσεως πεισθεῖσα τυχεῖν αὐτόθεν
 Οὐδ' ἂν φαγεῖν πείσασα καρποῦ τὸν πόσιν (πβ. Μήδ. 9)
- 10 τοῦ μηδὲ συμφέροντος αὐτίκα σφίσι,
 λειμῶνος ἐξέφκιστο τοῦ πανολβίου
 λύμην κατακριθεῖσα καὶ λυγρὸν μόνον,
 μήτηρ τέκνων τ' ἤκουσεν ἐκ δυσκοιτίας
 μογοστοκοῦσ' ὠδίσι τ' ἔμπαρειμένη,
 ἰδρῶτ' ἂν ᾤκει τήνδε γῆν ὄλεθρίαν (πβ. Μήδ. 10)
- 15 σὺν ἀνδρὶ καὶ τέκνοισιν ἀρᾶς ὑστάτης. (πβ. Μήδ. 11)
 ἄπερ τεκεῖν ὄριστο λύπαις καὶ στόνοις,
 διαδοχὰς τε παραπέμπειν τῷ βίῳ,
 πρὶν ἂν θεός τις διάδοχος τῶν σῶν πόνων (πβ. Προμ. δεσμ. 1027)
 διαλλαγὰς τ' ἐντεῦθεν εὐρεῖν ἐξόχους·
 οὐδ' ἂν γένος τ' ὄλωλεν ἀνθρώπων ἅπαν
- 20 καὶ τὸν Δυνατὸν ἀλθανεῖν ἔπεισέ πως
 ἀγαθότητι δαπέδω κατιέναι
 καινῶς βροτωθῆναί τε καὶ τλῆσαι πάθος·
 οὐδ' ἂν ἐγὼ πέφυκα μήτηρ παρθένος
 καὶ νῦν ἔκκλον Ὑῖὸν ἔλκεσθαι κρίσει
- 25 οὐράνιον, γήινον, ἀκραιφνῆ γοναῖς, (πβ. Λυκόφρ. Αλεξ. 151)
 Ἐπειὸν, οὐκ Ἄργεῖον ἀκραιφνῆ γοναῖς
 ἰδεῖν τ' ἔφριττον τόνδε καθυβρισμένον,
 ἄτερ δαλῶν φέρουσα, φεῦ, δεινὴν φλόγα,
 ἢ σφόδρα μαιμάσσει με καὶ δονεῖ κέαρ
 καὶ καρδίαν δίεισιν ὡς ῥόπτρον μέγα,
- 30 ὡς νητρεκῶς ἦρσε Συμεῶν γέρον,
 τηλεσκόποις ὄμμασι πάντως προβλέπων.
 Ἥ που μεγίστη γίνεται σωτηρία, (πβ. Μήδ. 14)
 ὅταν γυνὴ πρὸς ἄνδρα μὴ διχοστατῆ... (= Μήδ. 15)

Συντομογραφίες

Αι = Αισχύλος	Ευ = Ευριπίδης
Πδ = Προμηθέας δεσμώτης	Χπ = Χριστός πάσχων
Γρ = Γρηγόριος Ναζιανζηνός	
Θκ = Θρησκευτικά κείμενα (Παλαιά και Καινή Διαθήκη, Απόκρυφα, Πατέρες, Πρώιμοι χριστιανοί συγγραφείς, Πρακτικά Συνόδων κ.τ.ό.).	

Το σήμα πλην (-) δίπλα στις ενδείξεις των συγγραφέων σημαίνει ότι η λέξη δεν απαντά στα γνωστά έργα τους, το συν (+) σημαίνει ότι απαντά, και το επί (x) δηλώνει πόσες φορές.

*

(17) *διαδοχάς τε παραπέμπειν τῷ βίῳ* — *διαδοχαί*: Ai+ Eu+· σωστά οι εκδότες σημειώνουν την εξάρτηση από το θεός *διάδοχος τῶν σῶν πόνων* του Πδ 1027, καθώς ο ίδιος στίχος ξαναγυρίζει στο 45: *διαδοχάς τε τῶν ἀφερετάτων πόνων*, όπου προσέχουμε και ότι το επίθετο *ἀφερτος* δεν απαντά παρά μόνο στον Αισχύλο!¹⁰ — *παραπέμπειν*· το (πεζολογικό) ρήμα απαντά συχνά στα Θκ, όχι σπάνια και σε συνδυασμό με την εικόνα του βίου ως *ὁδοῦ*.¹¹

(18) *διαλλαγάς τ' ἐντεῦθεν εὔρειν ἐξόχους*· — *διαλλαγαί*: Ai+ Eu+, όπου και ο συνδυασμός *διαλλαγάς ... εὔρειν* (*ἠῆρον ἐνδεεῖς διαλλαγάς, Φοίν. 701*). — *ἐντεῦθεν*: Ai+ Eu+ — *ἐξοχος*· στον Ευριπίδη απαντά μια φορά το επίρρημα *ἐξόχως*· το επίθετο δύο φορές στον Αισχύλο (*Αγαμ. 1662*, και Πδ 459).

(19) *οὐδ' ἂν γένος τ' ὄλωλεν ἀνθρώπων ἅπαν*: *γένος*· Eu+ (*ἀνθρώπων γένει, Μῆδ. 1324*) Ai+. Στον Προμηθεά δεσμώτη απαντά ἔξι φορές, ανάμεσά τους στους στ. 231-33, όπου με το που πήρε την εξουσία ο Δίας ... *βροτῶν δὲ τῶν τάλαιπύρων λόγον / οὐκ ἔσχεν οὐδέν', ἀλλ' αἰστώσας γένος / τὸ πᾶν ἔχρηξεν ἄλλο φνῆσαι νέον*. Στον Χριστό πάσχοντα το γένος είναι υποκείμενο του *ὄλωλεν*, αλλά αυτό δεν εμποδίζει να θυμηθούμε ότι σε αντίθεση με τον Δία ο χριστιανικός Θεός ποτέ δε θέλησε την ολοκληρωτική (*γένος ἅπαν ~ γένος τὸ πᾶν*) καταστροφή των ανθρώπων.

(20) *καὶ τὸν Δυνατὸν ἀλθανεῖν ἔπεισέ πως* — *Δυνατός* είναι βέβαια ο Χριστός, που μόνο ο Γρηγόριος βλέπουμε να τον έχει χαρακτηρίσει ἔτσι δύο φορές στις ομιλίες του: *Κύριος κραταιὸς καὶ δυνατὸς, Κύριος δυνατὸς ἐν πολέμῳ* (PG 35, 544 και 833). — *ἀλθανεῖν*· το σπάνιο ρήμα *ἀλθαίνω* δεν απαντά στους Τραγικούς· απαντά όμως μια φορά στον Λυκόφρονα (*Αλεξ. 582*). — *πείθειν*· Eu+ Ai+ (Πδ x9).

(21) *ἀγαθότητι δαπέδῳ κατιέναι*: *ἀγαθότης*· Ai- Eu- . Το επίθετο

10. *Αγαμ. 386* (*ἀφερτος Πειθῷ*), 395 (*πρόστριμμα ἀφερτον*), *Χοηφ. 442* (*ἀφερτον μόρον*), 469 (*ἀφερτα κήδη*), *Ευμεν. 146* (*ἀφερτον κακόν*), 479 (*ἀφερτος νόσος*).

11. *Ὅδός γάρ ὁ παρὼν βίος* ἔγραψε ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος (*Εγκώμιον εἰς Δροσίδα, PG 50, 684*)· πβ. (η πρόνοια) ... *εἰς τὸν μετὰ ταῦτα παραπέμπεσθαι δύναιται βίον* (Πρόκλος, *Περὶ τῶν δέκα πρὸς τὴν πρόνοιαν ἀποριῶν 42, 14*).

ἀγαθός είναι εξαιρετικά συνηθισμένο στην Τραγωδία, όχι βέβαια με την έννοια που αθρόα αποδίδουν στον Θεό τα Θεολογικά κείμενα, όπου συχνά απαντά και το ουσιαστικό. — δάπεδον· Eu+ Ai+ (Πδ 829) — κατιέναι· Eu+ Ai+.

(22) καινώς βροτωθῆναι τε και τλήσαι πάθος· — ο στίχος απαντά παραλλαγμένος στην Υπόθεση 20: οὐκ ἦν βροτωθῆναι τε και τλήσαι μόρον (20) — βροτωθῆναι· το ρήμα απαντά άλλη μία φορά στον Χριστό πάσχοντα (551), μια ακόμα στα Δογματικά τραγούδια του Γρηγορίου, όπου ο Χριστός... ἄμβροτος ἦλθε βροτωθείς / παρθενικῆς δια μητρὸς, ὄλον μ' ὄλος ἵνα σωσῆ (2, 273), και πουθενά αλλού! — καινώς· Eu+ Ai+. — τλήσαι πάθος· Eu+ Ai+ (Πδ 703 κ.: οἶα χρὴ πάθη / τλήναι).

(23) οὐδ' ἂν ἐγὼ πέφυκα μήτηρ παρθένος — Λέξεις κοινές και συνηθισμένες· Eu+ Ai+ (μήτηρ ἔφως, Πέρσ. 157).

(24) και νῦν ἔκκλον Υἱὸν ἔλκεσθαι κρίσει — κλέειν· Eu+ Ai+ (Πδ x19 !). — ἔλκεσθαι· Eu+ Ai+. — κρίσις· Ai+ Eur.+.

(25) οὐράνιον, γήινον, ἀκραιφνή γοναῖς, — οὐράνιον· Eu+ Ai+ (Πδ x3). — γήινον· Eu- Ai-. Φορτισμένη κιόλας από την αρχαία εποχή με υποτιμητική απόχρωση, η λέξη είναι εξαιρετικά συνηθισμένη στα θεολογικά κείμενα, κατά κανόνα με αρνητική σημασία: γήινον είναι π.χ. το σῶμα σε αντίθεση με την ψυχή (Αθηναγ. Απολογ. π. Αναστάσεως 12, 6· πβ. Πλάτ. Φαίδρ. 246c), το σκῆνος (Μέγας Αθανάσ. PG 28, 80), η σὰρξ (Ιωάν. Χρυσοστ. PG 59, 508) κ.τ.ό. Τυπική είναι η αντιπαράθεση του γήινος (ανθρώπινος, υλικός, ταπεινός) με το οὐράνιος (θεϊκός, πνευματικός, ανώτερος): γήινος χαρακτηρίζεται ο Αδάμ, που πλάστηκε από χώμα, μερικές φορές και ο ὄφις (Κλήμης Αλεξ. Προτρεπτικός 11, 111)· ποτέ ο Χριστός,¹² παρεκτός στην ωδή 9, 15, 5 του Ρωμανού, όπου η Σαμαρείτιδα αναρωτιέται: Θεὸς ὑπάρχει ἄρα ἢ ἄνθρωπος ὃν βλέπω; οὐράνιος ἢ γῆ[ῖνος];¹³ Ἴσως δεν είναι περιττό να θυμηθούμε ότι ουράνιος και γήινος είναι δικαιωματικά ο Προμηθέας, γιος του Ουρανού και της Γης.¹⁴ — ἀκραιφνή γοναῖς: οι

12. Υπήρξαν τον 4ο αι. φωνές να υποστηρίξουν ότι ο Χριστός σῶμα γήινον τῆ θεότητι εἰς μίαν δύναμιν ἦρωσε (Επιφάνιος, Ἀγκυρωτός 80, 7), αλλά το 431 η Οικουμενική Σύνοδος στην Ἐφεσο ἔκρινε ότι... ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου... και σὰρξ γεγονός, ἦγον τῆ τελείως ἄνθρωπος, οὐ γήινος ἦν ἢ χοϊκός καθ' ἡμᾶς, ἀλλ' οὐράνιος τε και ὑπερκόσμιος.

13. Παρ' όλες τις αντιρρήσεις του J. Grossdidier de Matons ("À propos d' une édition récente du Χριστός πάσχων", *TE&MByz* 5 [1973] 363-373), η εξάρτηση του Ρωμανού από τον Γρηγόριο πρέπει να θεωρείται βέβαιη· βλ. G. Schwart, "The *Christus Patiens* and Romanos the Melodist", *Acta Classica* 33 (1990) 53-64.

14. Πώς να εξηγήσουμε ότι ο Tuilier μεταφράζει "fils du Ciel et de la terre", που σίγουρα δεν είναι ο Χριστός;

λέξεις είναι γνωστές στους Τραγικούς, αλλά ο εδώ συνδυασμός τους είναι βέβαιο ότι προέρχεται από την Αλεξάνδρα του Λυκόφρονα: *Ἐπειὸν, οὐκ Ἄργεϊον ἀκραιφνή γοναῖς* (151).

(26) *ἰδεῖν τ' ἔφριπτον τόνδε καθυβρισμένον, — φρίπτειν* Eu+ Ai+ (Πδ 695: *πέφρικ' εἰσιδοῦσα* πβ. 539). — *καθυβρισμένος* Ai- Eu+ με την έννοια της σωματικής κακοποίησης, που στην περίπτωσή μας είναι κάπως υπερβολική, καθώς το μόνο που έχει πληροφορηθεί ως τώρα η Θεοτόκος είναι ότι ο γιος της ἔλκεται κρίσει.

(27-28) *ἄτερ δαλῶν φέρουσα, φεῦ, δεινὴν φλόγα / ἢ σφόδρα μαιμάσσει με καὶ δονεῖ κέαρ* — Η Παναγία θυμάται τη φράση που της είχε πει ο Συμεών, τότε που παρουσίασε τον Χριστό μωρό στο ναό των Ιεροσολύμων: *καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς τὴν ψυχὴν διελεύσεται ῥομφαία* (κ. Λουκ. 2, 35) — *ἄτερ*: Eu+ Ai+ (Πδ 456: *ἄτερ γνώμης*, 287: *στομίῳν ἄτερ*). — *δαλῶν* Eu+ Ai+. — *φεῦ* Eu+ Ai+ (Πδ 98). Η εικόνα *ἄτερ δαλῶν* είναι εδώ *αναπάντεχη*,¹⁵ και ο νους μας πηγαίνει στον Προμηθέα, που όταν έκλεψε τη φωτιά τη μετέφερε χωρίς πυρσό, κρυμμένη σε στέλεχος από καλάμι: *ναρθηκοπλήρωτον ... κλοπαίαν*, 109κ. — *φέρουσα*: Eu+ Ai+. — *δεινὴν*: Eu+ Ai+. — *φλόξ*: Eu+ Ai+ (Πδ x4). — *σφόδρα*: Eu- Ai-, συχνό στην πεζογραφία, το επίρρημα απαντά μόνο σε κωμωδιογράφους (και μία φορά στον Πίνδαρο!). — *μαιμάσσειν*: Eu- Ai+ : *μαιμᾶ πέλας δίπους ὄφιν* (Ικέτ. 895), *χεῖρα ... <μαιμ>ῶσαν ὀργῆ* (Απόσπ. 132c8), όπου το ρήμα *μαιμάω* (πάλλομαι από επιθυμία, μαίνομαι) χρησιμοποιείται αμετάβαστο, όπως είναι και νοηματικά το σωστό! — *δονεῖν*: Eu- Ai+ : *... πολλὰ μ' εἴργασται κακὰ δονοῦσα* (απ. 311). — *κέαρ*: Eu+ Ai+ (Πδ x14 !)

(29) *καὶ καρδίαν δίδεισιν ὡς ῥόπτρον μέγα, — καρδία*: Eu+ Ai +. — *δίδεισιν*: το *δίειμι* ανήκει στον πεζό λόγο, με μοναδική εξαίρεση τη μία φορά που απαντά στην Αντιόπη του Ευριπίδη, όπου ο λόγος για το νερό μιας κρήνης που *δίδεισιν ἄστεως* (78). Το πιθανότερο είναι ο Γρηγόριος να παραλλάζει το *διελεύσεται* του Ευαγγελίου. — *ῥόπτρον*: Ai- Eu x2, μία φορά στον Ιππόλυτο 1172: *Δίκης ἔπαισεν αὐτὸν ῥόπτρον αἰσχύναντ' ἐμέ, ὅπου τα σχόλια: (ῥόπτρον) ἢ ῥομφαία, ὃ ἐστὶν εἶδος ξίφους· και πραγματικά, στο απόκρυφο Ευαγγέλιο του Νικόδημου (4ος αι.)¹⁶ διαβάζουμε ότι στη Σταύρωση η Θεοτόκος ἔλεγε κλαίονσα ... *τοῦτο ἐκεῖνό ἐστιν,**

15. Το *ἄτερ δαλοῦ* απαντά και στον Ησίοδ. *Ἔργ.* 705, όπου η κακιά γυναίκα καίει τον άντρα της 'χωρίς δαυλί'!

16. *Πράξεις Πιλάτου* B 11, 5' πβ. A 16, 1. Για τη στενή σχέση του Γρηγορίου με τα απόκρυφα της Καινῆς Διαθήκης, βλ. M. Starowieyski, "Les apocryphes dans la tragédie Christus patiens", *Apokrypha* 5 (1994) 269-288.

νιέ μου, ὅπερ Συμεὼν ὁ πρεσβύτερος προεἶπέ μοι, ὅτε τεσσαρακονθήμερον βρέφος προσήγαγόν σε ἐν τῷ ναῷ· αὕτη ἐστὶν ἡ ῥομφαία ἣτις νῦν κατὰ τὴν ψυχὴν μου διέρχεται.¹⁷

(30) ὡς νητρεκῶς ἦνσε Συμεὼν γέρων, — νητρεκῶς: νεότερο και σπάνιο: ο συγγραφέας το δανειίζεται από τον πρώτο στίχο της Αλεξάνδρας του Λυκόφρονα, και χρησιμοποιεί άλλη μια φορά το επίθετο νητρεκῆς στον 960. — ἦνσε: του ομηρικού αἶω, που δεν ταιριάζει, καθώς ο Συμεὼν δεν έχει κανένα λόγο να φωνάζει σαν τους ομηρικούς ἥρωες στη μάχη, σαν τις απελπισμένες γυναίκες των Θηβῶν στους *Ἐπτά* του Αισχύλου (185) ή τις Αργίτισσες στις *Ἰκέτιδες* του Ευριπίδη (800)! — γέρων: όπως χαρακτηρίζεται ο Συμεὼν στις *Πράξεις Πιλάτου*.

(31) τηλεσκόποις ὄμμασι πάντως προβλέπων. — τηλεσκόποις ὄμμασι: το επίθετο τηλεσκόπος δεν απαντά παρά μία και μόνη φορά, στον Αριστοφάνη, *Νεφέλες* 290: *τηλεσκόπῳ ὄμματι γαῖαν, χωρίο που καθόλου δεν αποκλείεται ο συγγραφέας του Χριστού να το έχει στο νου του· σωστό όμως και να σημειώσουμε ότι πιο γνωστό από το τηλεσκόπος είναι το τηλέσκοπος (ὁ πόρρωθεν ὁρώμενος, Σχ. Ησίοδ. Θεογ. 666), που απαντά δύο φορές στον Ησίοδο ως επίθετο της φωτιάς: στη Θεογονία ο Προμηθεὺς ἐκλεψε ἀκαμάτιο πυρὸς τηλέσκοπον αὐγὴν | ἐν κοίλῳ νάρθηκι (566), και ο Δίας θύμωσε ὡς ἴδ' ἐν ἀνθρώποισι πυρὸς τηλέσκοπον αὐγὴν (569). — πάντως· Ευ+ και Αι+ (Πδ x5). — προβλέπων· πεζολογικό, συνηθισμένο στα Θεολογικά κείμενα.*

Συμπερασματικά: από τις 44 λέξεις που εξετάσαμε, 4 προέρχονται από τον Λυκόφρονα (*ἀλθανεῖν, ἀκραιφνή γοναῖς, νητρεκῶς*), και μία από τον Προμηθεὺς δεσμώτη (*διαδοχαί*)· 25 είναι κοινές στον Αισχύλο και τον Ευριπίδη (*διαλλαγαί, ἐντεῦθεν, ἔξοχος, γένος, δυνατός, δάπεδον, κατιέναι, τλήσαι, πάθος, φύω, κλύω, ἔλκεσθαι, κρίσις, οὐράνιος, ἰδεῖν, φρίττειν, ἄτερ, δαλός*,

17. Η λέξη ῥόπτρον έχει πολλές σημασίες: ρόπαλο, κρόταλο, παγίδα κ.ά.· και ο Ευστάθιος (Σ Γ 54· πβ. Σ α 43) αναφέρεται στον στίχο του *Ἰππόλυτου* και ερμηνεύει: (ῥόπτρον) ὅπερ ἐστὶ κατὰ τοὺς παλαιοὺς πλῆγμα ἢ ῥόπαλον ἢ και ἄλλως πάγη (παγίδα), ῥομφαία, εἶδος ξίφους, ἢ (θύρας) ἐπίσπαστρον (Ευρ. *Ἰων* 1612). Κοινή στα Σχόλια του Ευριπίδη και στον Ευστάθιο, η ερμηνεία ῥομφαία, εἶδος ξίφους δεν υποστηρίζεται παρά από το χωρίο μας, όπου το *δίεισιν* αποκλείει τη σημασία 'ρόπαλο'. Αντίθετα, στον *Ἰππόλυτο* το *Δίκης ῥόπτρον* μπορεί θαυμάσια να σημαίνει 'ρόπαλο'. Η μίμηση του Ευριπίδη είναι φανερή στο δεύτερο χωρίο όπου η λέξη απαντά στον Χριστό (1436), όταν η Παναγία λέει στον Χριστό για τον Ιούδα, *ὅτι ἔπαισεν αὐτὸν ῥόπτρον, ὡς προδόντα σε*. Σωστά, πιστεύουμε, οι μεταφραστές του Ευριπίδη μεταφράζουν το ῥόπτρον ως 'ρόπαλο' (cudgel), και ο Tuilier (που δεν έχει παραβάλει τις *Πράξεις Πιλάτου*) στο χωρίο μας μεταφράζει "massue", και στην περίπτωση του Ιούδα "les coups".

φεῦ, φλόξ, κέαρ, καρδία, αἶω, γέρων, πάντως), τέσσερις απαντούν μόνο στον Ευριπίδη (καινώς, καθυβρίζομαι, δίειμι, ῥόπτρον), δύο μόνο στον Αισχύλο (μαιμάσσω, δονῶ), και το βροτόμοι μόνο στον Χπ και σ' ένα τραγούδι του Ναζιανζηνού!¹⁸

Από τις 27 λέξεις που απαντούν στον Αισχύλο, οι 15 απαντούν και στον Πδ, μερικές με εξαιρετική πυκνότητα (γένος x6, φύω x5, κλύω x19, φλόξ x5, κέαρ x7, πάντως x5).

Πεζολογικά, συνηθισμένα στα χριστιανικά κείμενα, είναι τα παραπέμω, ἀγαθότης, γήινος, και προβλέπω.

4

Τα λεξιλογικά δεδομένα, οι ακυρολεξίες και οι λογικές ασυνέπειες αποτελούν ενδείξεις, αλλά δεν αρκούν να εδραιώσουν την υποψία ότι διάχυτα στο κείμενο που εξετάσαμε υπάρχουν στοιχεία δάνεια από τον Προμηθέα λυόμενο. Βοηθητικά, ας προσέξουμε και μια νοηματική σύμπτωση. Μας είναι γνωστό ότι στην αρχή του Προμηθέα λυόμενου παρουσιάζόταν η μητέρα του Τιτάνα, η Γη. Δε χρειάζεται βέβαια ν' αναρωτηθούμε αν είχε ή δεν είχε επισκεφτεί το παιδί της στις δέκα χιλιάδες χρόνια που μεσολαβούσαν από την καθήλωσή του· θα θεωρούσαμε όμως εξαιρετικά πιθανό, στην πρώτη της εμφάνιση η Γη να δικαιολογούσε την καθυστερημένη επίσκεψή της,¹⁹ οπότε στο λόγο της θα ταίριαζαν στίχοι και

18. Δεν ξέρουμε αν έχουν συγκεντρωθεί και αλλού, αλλά γνωστές μάς είναι και άλλες λέξεις που απαντούν μόνο στον Χριστό πάσχοντα: αιολοσκόπος (1650), ἀκένωτος (imminutus, Πρόλογ. 24), ἀνθρωπολογός (933), ἀργυροδέκτης (140), ἀργυροτρόκτης (141), ἀργυροφύλαξ (141), αὐτοπλάστης (2397), βαθύγνοφος (1513), βροτόμοι (Πρόλογ. 20, 511), βρόχωμα (245, 711), δίγλυφος (1264+), δεσμόλυτος (2529), δεσμολύτης (447, 2533) και δεσμολύτις (2571), ἐκπασσαλεύω (1264), ἐνταργανώ (1465), εὔπλαγκτος (75), θεόβροτος (1490), κακωσόνη (89), κλεισμός (171), λαμπροπυρσόμορφος (2055), λογοπράτης (155, 266, 2143), μογοστοκέω (13), νεκρέγερσις (239, 893, 2379), νεκρέγερτος (239, 780, 1755), νεκροφρόνος (2158), νεκροφώρ (1895), πάγκατος (2187, 2597), πάνζοφος (1507, 1519), πανσθενῶς (1722), παντευεργέτης (145), προαθρέω (1965), προσπιλῶ (1224), πρωῖζω (2438), στυγνοπρόσωπος (638· πβ. στυγνὸν πρόσωπον Αισχ. Αγαμ. 639), τρισημερεύω (1401), τρισύλος (? 1488), φίλαγνος (2590), χαμαίσυρτος (1643).

19. Συγκρίνοντας τις ομώνυμες τραγωδίες Φιλοκλήτης του Αισχύλου και του Σοφοκλή, ο Δίων ο Χρυσόστομος έγραψε για τον Αισχύλο: Καὶ μὴν ὁ Χορὸς αὐτῶ παραίτησεως (συγγνώμης), ὥσπερ ὁ τοῦ Εὐριπίδου, οὐδὲν ἐδέηθη. Ἄμφο γὰρ ἐκ τῶν Ἀημιῶν ἐποίησαν τὸν Χορὸν. Ἄλλ' ὁ μὲν Εὐριπίδης εὐθὺς ἀπολογουμένους πεποιήμε περὶ τῆς πρότερον ἀμελείας, ὅτι δὴ τοσοῦτων ἐτῶν οὔτε προσέλθοιεν πρὸς τὸν Φιλοκλήτην οὔτε βοηθήσειαν οὐδὲν αὐτῶ· ὁ δ' Αἰσχύλος ἀπλῶς εἰσήγαγε τὸν Χορὸν, ὃ τῶ παντὶ τραγικώτερον καὶ

λέξεις από τον Πρόλογο της Παναγίας στον Χριστό πάσχοντα. Στη Γη και στον Προμηθέα θα ταίριαζαν μάλιστα καλύτερα τα *ιδεῖν ἔφριπτον τόνδε καθυβρισμένον, οὐράνιον γήινον, δαλῶν ἄτερ φέροντα, φεῦ, δεινὴν φλόγα ...* — ως μεμονωμένα στοιχεία και τα διαδοχάς, διαλλαγάς, γένος τ' ὄλωλεν ἀνθρώπων ἅπαν, δαπέδω κατιέναι, τλήσαι πάθος. Ενδεικτικά όλα αυτά, και βέβαια δεν επιχειρούμε ν' ανασυνθέσουμε τον αισχύλειο λόγο της Γης, όπου θα μπορούσαν ίσως ν' ανήκουν και δυο από τα 'ελεύθερα' στοιχεία των στ. 1-5: (α) το επίθετο *ἀγκυλομήτης*, που δεν είναι μαρτυρημένο στην Τραγωδία, αλλά στο Έπος ως επίθετο του Κρόνου (φ 415, Ησίοδ. *Θεογ.* 18) και του Προμηθέα (Ησίοδ. *Έργ.* 48)· (β) ο στίχος *τόλμημα τολμῶν παντότολμον † ἀνέτλη†*, όπου τό *παντότολμον* δεν απαντά παρά μόνο στον Αισχύλο (*Αγαμ.* 221, 1237), το *ἀνατλήναι* μία φορά στον Αισχύλο (*Αγαμ.* 716) και μία στον Ευριπίδη (*Φοίν.* 60), και το κοινό *τολμῶ* 6 φορές στον Προμηθέα δεσμώτη. Έτσι κι αλλιώς στον Προμηθέα θα ταίριαζε και ολόκληρος ο στίχος νοηματικά πολύ καλύτερα παρά στην Εύα, που ουσιαστικά τίποτα δεν τόλμησε η ίδια, αλλά εξαπατήθηκε από το φίδι.²⁰

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
fakak@otenet.gr

ἁπλούστερον, τὸ δ' ἕτερον πολιτικώτερον καὶ ἀκριβέστερον, καὶ γὰρ εἰ μὲν ἐδύνατο πάσας διαφεύγειν τὰς ἀλογίας ἐν ταῖς τραγωδίαις, ἴσως ἂν εἶχε λόγον μὴδὲ τοῦτο παραπέμψαι ... (52, 7). Σωστά: η Τραγωδία δε γίνεται ν' αποφύγει τελείως το παράλογο· όμως αυτή η διαπίστωση δεν αποκλείει το λογικό, η Γη να δικαιολογήσει στον Προμηθέα δεσμώτη την καθυστέρησή της.

20. Είναι πολύ πιθανό οι αναγνώστες, όπως ως ένα σημείο και εμείς, να κρατήσουν επιφυλάξεις για τα πορίσματα της μελέτης μας: όσοι όμως θεωρήσουν γόνιμη την υποψία και τη μέθοδο που ακολουθήσαμε, θα μπορούσαν να μελετήσουν τον περίγυρο των στ. 2531-33, όπου ο ποιητής του Χριστού έχει παραλλάξει τους στ. 154 και 1006 του Προμηθέα δεσμώτη:

*δεσμοῖς ἄλτοῖς κεκρατημένος μενεῖ ~ δεσμοῖς ἄλτοῖς ἀγρώϊως πελάσας
Τοῖωνδε δεσμῶν ἄλτων με, Παντάναξ
ὁ δεσμολύτης αὐτὸς ὦν, Σῶτερ, λῦσον ~ λῦσαι με δεσμῶν τῶνδε· τοῦ παντός δέω.*